NICO RIEMERSMA

Beeldmeditatie
'Maria en Martha' (Lucas 10,38-42)

6e Zondag na Pinksteren, 21 juli 2019 in de Bosbeskapel

Inleiding

Tal van schilders hebben het verhaal verbeeld dat bij ons bekend staat als 'Maria en Martha' (Luc. 10,38-42). Een klassiek schilderij is dat van Johannes Vermeer (ca. 1645), dat in The National Gallery of Scotland in Edinburgh te zien is (**afb.**). Klassiek noem ik het, omdat dat schilderij het beeld weergeeft dat veel mensen van dit verhaal zullen hebben: Maria gezeten aan de voeten van de Heer, zelf met blote voeten, zo de navolging van de Heer symboliserend, aandachtig – met haar hand onder haar hoofd – naar hem luisterend, Martha die boven de, met een wit linnen bedekte tafel een mand met brood houdt, en Jezus die zich sprekend richt tot Martha in werkkleding en met opgestroopte mouwen, intussen met zijn rechterhand – een rechterhand die precies in het centrum van het schilderij staat – naar Maria wijzend.

Evangelielezing: Lucas 10,38-42

38 Dan, tijdens hun reis, ging hij een dorp binnen.
Een vrouw dan, met de naam Martha, nam hem (in huis) op.
39 Zij had een zus, Maria genaamd,
die, gezeten aan de voeten van de Heer, luisterde naar zijn woord.
40 Martha evenwel werd volledig in beslag genomen door het vele dienen.
Zij dan ging erbij staan en zei:
'Heer, trekt u zich er dan niets van aan,
dat mijn zus mij alleen laat dienen?
Zeg haar dan dat zij mee aanpakt.'
41 De Heer dan zei haar ten antwoord:
'Martha, Martha,
je maakt je zorgen
en je laat je onrustig maken door veel dingen.
42 Eén ding evenwel is nodig.
Want Maria heeft het goede deel uitgekozen,
dat haar niet mag worden ontnomen.'

Inleiding op het bijbelverhaal

Zo kennen we het verhaal: als het verhaal van 'Maria en Martha'. In de NBV ontbreekt een aparte aanduiding boven dit verhaal, in de NBG-vertaling staat erboven: 'Maria en Martha'. Die volgorde is opvallend: Maria voorop, Martha aan het eind. In het verhaal is dat precies andersom. Daarin gaat het allereerst over Martha. Zij is degene die Jezus in huis opneemt.

Over Maria wordt daarna verteld als 'haar zuster'. De verteller neemt daarmee een thematiek op die we uit het Oude Testament kennen: het thema van de man en zijn broeder, respectievelijk de vrouw en haar zuster. Diezelfde terminologie kom je hier ook tegen: eerst de *vrouw* (v. 38b) en daarna in het direct daarop volgende vers (v. 39) wordt gesproken van haar *zuster*. Heb je dat eenmaal gezien, dat weet je ook dat het gaat om hun verhouding. Zomin als de broederschap in de Schrift vanzelf spreekt, geldt dat ook voor de zusterschap. En dat zie je ook in ons verhaal van vanmorgen: er is spanning tussen die twee, al moet er direct bij gezegd worden dat het Martha is die de spanning formuleert. Zij heeft commentaar dat haar zus haar alleen laat dienen en niet mee aanpakt.
We mogen deze verzen dan kennen als het verhaal van Martha en Maria, kijk je preciezer, dan zie je dat het verhaal toch eigenlijk om Martha draait. Zij is naast Jezus het hoofd-personage. Van de zes verzen is zij vier keer het onderwerp van de zin. Alles wat zij doet, staat in relatie tot de man die zij in huis heeft opgenomen. Zou je boven het verhaal moeten zetten wie de centrale figuren zijn, dan zijn dat niet Martha en Maria, maar Martha en Jezus. Ja, zo duid ik hem nu wel aan, met 'Jezus', maar die naam komt in dit verhaaltje niet voor. Helemaal aan het begin (v. 38) is sprake van 'hij', direct daarna heet hij steeds 'Heer'. Dat gebeurt drie keer. Het wordt gezegd bij Maria, die gezeten is aan de voeten van de *Heer* (v. 39b), Martha spreekt hem zo aan: '*Heer*, trekt u zich er dan niets van aan, dat mijn zus mij alleen laat dienen' (v. 40c). En aan het eind (v. 41). Dan zegt de verteller niet: 'en *hij* zei haar ten antwoord', maar ook dan gebruikt hij die titel 'Heer': 'En de *Heer* zei haar ten antwoord.' Martha ontvangt dus niet zomaar iemand, maar ze ontvangt de Heer. Dat is een titel die gezag (*exousia*) en macht (*dynamis*) tot uitdrukking brengt.
Nog voor twee dingen vraag ik uw aandacht. Dat betreft de verschillende elementen van het verhaal. We hebben dat nodig om straks goed te kunnen zien wat er op de diverse schilderijen gebeurt.

(1) Het grootste gedeelte van het verhaal, vanaf vers 39, of misschien moet je wel zeggen vanaf vers 38b, speelt zich af in het huis van Martha en Maria. Aan het gebeuren in huis gaat echter nog wel wat vooraf. Helemaal aan het begin wordt namelijk verteld over Jezus die met zijn leerlingen op reis is, waarna – opvallend – hij alleen een dorp binnen lijkt te gaan. De formulering is opvallend: 'Tijdens *hun* reis ging *hij* een dorp binnen.' Waar de leerlingen blijven, vertelt de evangelist niet.

(2) De aandacht van de evangelist gaat na vers 38 eerst heel kort uit naar Maria (v. 39), de rest van het verhaal draait om Martha (vv. 40-42). Aan het begin schetst de evangelist hen beiden in hun bezig zijn: Maria, in vers 39b, gezeten aan de voeten van de Heer, luisterend naar zijn woord, Martha, in vers 40a, volledig in beslag genomen door het vele dienen. Het is die activiteit van Maria die door Martha ter discussie wordt gesteld, waarop de Heer haar antwoord geeft door terug te komen op wat de evangelist in vers 39b-40a over beiden heeft gezegd.
Het maakt nieuwsgierig *wat* er uit dit verhaal in de schilderkunst uitgebeeld wordt, en *hoe* dat gebeurt. Tenslotte bestaat het grootste gedeelte van het verhaal, de verzen 40-42, uit directe rede, dat zich niet laat uitbeelden dan door het gebruik van banderollen.

Inleiding op de schilderkunst van het verhaal van 'De Heer, Martha en Maria'

We zagen dat zojuist: het verhaal kent drie personages: Jezus, juister gezegd, de Heer, Martha en Maria. Op diverse afbeeldingen zie je ook alleen die drie figuren, heel vaak staan er meer figuren op. Vaak zijn er diverse apostelen te zien, hoewel het verhaal aangeeft dat alleen de Heer – en dus niet ook zijn leerlingen – door Martha in huis wordt opgenomen. Soms zijn ze in huis aanwezig, soms, zoals op het schilderij van Jacopo Tintoretto (ca. 1580) (**afb. op p. 2**), zie je ze (ook) buiten. Dat laatste is meer in overeenstemming met het verhaal zelf. Ten slotte begint het verhaal zo: 'Dan, tijdens *hun* reis' - van Jezus met zijn twaalf leerlingen – 'ging *hij* het dorp binnen.' Soms zie je, zoals op het schilderij van Tintoretto, nog iemand anders: Lazarus. Hij zit net als Jezus aan tafel. Je ziet hem tussen Jezus links en Martha staande rechts: met zijn handen over elkaar. Dat zal u verbazen dat hij hier voorkomt, maar dat is toch minder vreemd dan u denkt. Het heeft te maken met het feit dat de namen van de beide vrouwen uit dit verhaal overeenstemmen met de namen van de zusters van Lazarus, die ook Maria en Martha heten, over wie in Johannes 11 verteld wordt. In de uitleg van die tijd werd aangenomen dat het om dezelfde vrouwen gaat en dat het bezoek van Jezus in het huis van Lazarus plaatsvindt.

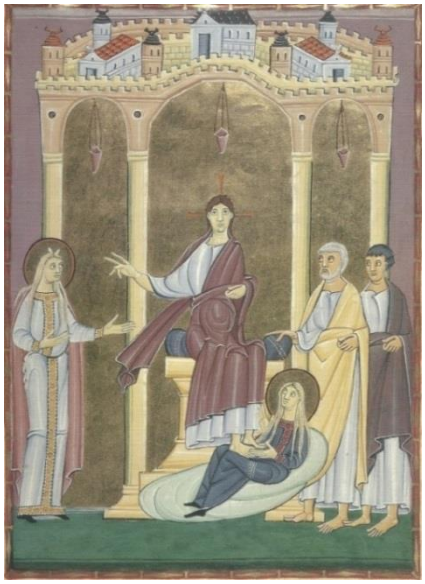

Als het om de vrouwen gaat, dan valt nog iets anders op. Het NT kent diverse Maria's. Men nam aan dat met deze Maria Maria Magdalena wordt bedoeld, van wie men meende dat ze prostituee was. In de schilderkunst, zoals in deze miniatuur (**afb.**) uit een perikopenboek van Heinrich II uit begin 10e eeuw – het is een van de oudste afbeeldingen van het bijbelverhaal – wordt deze Maria namelijk afgebeeld met losse haren (teken van liederlijkheid en zondigheid). Dat zouden de haren zijn geweest waarmee ze Jezus' voeten bij zijn zalving heeft afgeveegd (Luc. 7,36-50).

Vaak zie je meer figuren op het schilderij afgebeeld dan het verhaal vertelt, ik vond er echter ook één, (**afb.**) een miniatuur van Ludolf van Saksen uit 1488, waarop maar twee figuren staan: Jezus op een bank gezeten en – alleen – Maria die in een kleine intieme ruimte aan Jezus' voeten zit. Drie dingen wil ik erover zeggen: (1) Het mag opvallend heten dat Marta, die in het bijbelverhaal toch het centrale personage is, ontbreekt. Het draait toch om wat zij als commentaar heeft op haar zus én om wat Jezus daarop zegt. (2) Aan de andere kant kan je ook zeggen dat door het ontbreken van Martha wel alle nadruk valt op wat de Heer naar voren brengt, en wel dat één ding nodig is: als een leerling van de Heer luisteren naar zijn woord. (3) Dat brengt me bij mijn derde punt. Want waar je bij Johannes Vermeer Maria aandachtig ziet luisteren, is dat – en dat mag je toch opmerkelijk noemen – niet het geval in deze miniatuur: aan handgebaren kan je zien/aflezen dat iemand aan het spreken is. Dat zie je aan de handgebaren van Jezus; ook bij Maria zijn handgebaren te zien. De handen staan zelfs nog iets verder uit elkaar dan bij Jezus. Wat je kortom ziet, is dat Jezus en Maria in een druk leergesprek zijn gewikkeld. Ja, ze mag aan de voeten van de Heer gezeten zijn, maar dat betekent niet alleen luisteren. Van Saksen gaat dan ook duidelijk een stap verder dan het verhaal, maar ook verder dan wat in die tijd gebruikelijk was: een vrouw in een leergesprek met een man.

Wat uit het bijbelverhaal wordt er op al die schilderijen en tekeningen afgebeeld? Wat je op elke afbeelding terug ziet komen, is Maria die aan de voeten van Jezus zit en naar hem luistert. (**Afb.**) De ene keer, zoals bij (de rooms-katholieke) Johannes Vermeer (ca. 1645), zie je haar aandachtig – met hand onder haar hoofd – luisteren, een andere keer, dat is vooral bij protestantse schilders het geval, onder wie Christiaen van Couwenbergh (1604), zie je Maria met een bijbel op schoot. Daarmee maakt hij Maria tot iemand als u en ik, zoals vandaag: luisterend naar het woord.

Wat ik niet ben tegengekomen, is het beeld dat je dan Martha ergens anders druk bezig ziet (v. 40a), maar wel Martha die erbij is gaan staan, zoals het verhaal vertelt (v. 40b).
(**Afb.**) De ene keer – Gra Vasco (ca. 1538) – ligt alle nadruk op Martha die tegenover Jezus haar kritiek op haar zus formuleert. Dan zie je haar met haar hand wijzen naar Maria die op de grond zit. De andere keer – Johannes Vermeer (ca. 1645) – draait het om het antwoord van Jezus aan Martha. Het is een afbeelding die eigenlijk niet zonder het bijbelverhaal kan, omdat je niet ziet/hoort *wat* Jezus tegen Martha zegt.

(**Afb.**) Een hele enkele keer, zoals op deze miniatuur in een lectionarium uit de Gross St. Martinkirche uit Keulen (1227-1235), zie je een banderol, met daarop in het Latijn (!) Jezus' allerlaatste woorden: 'Maria heeft het goede deel uitgekozen, dat haar niet mag worden ontnomen.' Deze miniatuur is nog om een andere reden bijzonder. Ze bevat twee scènes. Het onderste deel bevat de scène die we op tal van andere afbeeldingen kennen: de drie verhaalpersonages: (1) een zittende Jezus met nimbus, (2) Maria, ook met nimbus, gezeten aan de voeten van de Heer, en (3) Martha, zonder nimbus, die staat. Ze ziet er heel anders uit dan haar zus, ze draagt een fel oranje gewaad, en heeft een kruik in haar handen.

Vergelijk je het met het bovenste deel, dan zie je dat ze zich verkleed heeft voor haar diaconale rol. Want in het bovenste deel van de miniatuur is ze anders gekleed: daar draagt ze een fel rood gewaad, en een wit onderkleed, dan in het onderste deel, waar ze werkkleding lijkt aan te hebben. Aan haar kleding te zien lijkt zij wel iets van de rol van de leerlingen over te nemen, want de leerlingen mogen dan niet helemaal een oranje gewaad dragen, hun bovenkleed is wel oranje.

Het bovenste deel is bijzonder – zo'n afbeelding ben ik nergens tegengekomen – omdat het hier gaat om het begin van het verhaal: je ziet Jezus op zijn reis met twee leerlingen, die de twee vrouwen die voor een huis staan, groet. Je ziet, in afwijking van het bijbelverhaal, niet Martha voorop staan, maar Maria. Aan haar handgebaren te zien is zij het die Jezus uitnodigt om binnen te komen.

Op één ontwikkeling in de schilderkunst wil ik u nog wijzen. In Noord-Europa, vooral in de Nederlanden, ging het thema een hele eigen weg. De zogenaamde keukenstukken ontstaan. Twee schilders zijn er in het bijzonder bekend mee geworden: Pieter Aertsen (1508-1575) en zijn neef Joachim Beuckelaer (1534-1574).

(**Afb.**) Helemaal op de voorgrond, zoals op dit schilderij van Joachim Beuckelaer uit ca. 1570, staan tal van ingrediënten voor een maaltijd, ik kan beter zeggen: staan tal van *heerlijke* etenswaren: patrijzen, hazen, ham-

men, eenden. Je kunt het zo gek niet bedenken of het staat op tafel. Bij de tafel staat een keukenmeid die ermee aan de slag mag. Helemaal links met een drinkkan staat Johannes de evangelist. En rechts van de vrouw zien we Petrus die zich met een vrouw vermaakt.

(**Afb.**) Op de achtergrond – in het blauwgrijs – zie je de scène met Jezus, en tal van Maria's en Martha's. Je mag het een opvallende voorstelling noemen, waarin de schilder het alledaagse en het religieuze met elkaar verbindt. Wat mij treft, is dat hij aan het alledaagse dan voorrang mag verlenen, het religieuze verdwijnt niet, maar of het zijn invloed ook op het alledaagse uitoefent?!

De *diakonia* waarvan in het bijbelverhaal (v. 40a) sprake is, wordt hier opgevat als het klaarmaken door Martha van een uitgebreide maaltijd. De opvatting dat het met *diakonia* om het klaarmaken van een maaltijd gaat, is al vanaf hele vroege tijd, vanaf de middeleeuwen te zien, als het Martha en Maria-thema in de beeldende kunst gaat voorkomen.

In het bijbelverhaal is sprake van *diakonia*, dat 'dienst' betekent. Maar waaruit de dienst bestaat, wordt niet verteld. Gezien het grote belang van de gastvrijheid lijkt het niet vreemd om te beweren dat het gaat om de dienst die bestaat uit het verzorgen van een gast.

Die keukenstukken kwamen overigens op een gegeven moment van rooms-katholieke zijde onder kritiek te staan. En dat zal niet verbazen, als je ziet welke kant het met het keukenstuk opgaat. (**Afb.**) Het schilderij is van Pieter Aertsen (1553). We zien nog steeds op de achtergrond in een eigen, tempelachtige ruimte de scène met Jezus, Martha en Maria, maar voorop zien we nu de apostelen die het er buitengewoon van nemen. Als niet passend, want een geheel verkeerd beeld van de apostelen oproepend, zo oordeelt het Concilie van Trente (1545-1563) over een dergelijk schilderij. Maar je kunt het ook anders lezen: en wel als 'Mahnbild', als een aanklacht tegen overdaad, immers: 'Eén ding is nodig'.

Beeldmeditatie

U bent van mij gewend dat ik in mijn beeldmeditatie verschillende afbeeldingen laat zien, maar vandaag beperk ik me tot een afbeelding, wel opnieuw van Rembrandt. Hij weet het verhaal vaak op een bijzondere wijze te treffen. Dat geldt ook voor deze tekening uit 1648-1650. Het is overigens niet de enige die Rembrandt gemaakt heeft, al bestaat er de nodige

discussie over andere tekeningen. Veel van deze tekeningen kent men dan wel niet toe aan Rembrandt, maar wel aan de Rembrandt-school.

(**Afb**.) Wat je ziet? Jezus en Maria zitten allebei aan een tafel, op een verhoging. Wat zij doen, is blijkbaar van hogere orde dan wat Martha die lager zit, doet. Wat opvalt, is dat Maria niet aan Jezus' voeten zit, ze zit net als Jezus aan tafel, met dit verschil dat Jezus op een stoel zit, en Maria op iets van een bankje. Er ligt een boek – dat zal de Bijbel zijn – voor haar op tafel. Het is de protestantse manier van typeren van Maria. Waar het bijbelverhaal vertelt dat Maria naar het woord van de Heer luistert, daar zie je dat ze hier helemaal verdiept is in de Bijbel. Jezus zit precies in het midden. De stralen om zijn hoofd maken duidelijk dat hij niet zomaar iemand is, maar dat hij de Heer is. De afbeelding is vooral bijzonder, als je ziet hoe Rembrandt het getekend heeft. Jezus en Maria zijn met scherpe, heldere lijnen getekend, kijk je naar Martha, dan ben je bijna geneigd om te zeggen dat er met de tekening iets is misgegaan. Martha staat er vaag en onduidelijk op. Wat Rembrandt gedaan heeft, is dat hij dat deel 'gewassen' heeft, zoals dat genoemd wordt. Wat Martha doet, is moeilijk te zien. Linksboven zie je de contouren van een schoonsteen. Staat voor Martha een ketel die straks in de schoonsteen wordt gehangen of is het een etensmand dan wel een kookpot? Wat wel duidelijk is, ze is bezig om voor haar gast een maaltijd klaar te maken. Je ziet die ketel/mand ook op andere tekeningen uit de Rembrandt-school, maar ook al op eerdere schilderijen, zoals van Giovanni da Milano (**afb.**) ('Christus bei Maria und Martha' (1365), Santa Croce, Cappella Rinuccini, Florence), helemaal links, was iemand te zien die bij een schoorsteen bezig was.

Ik zei het al eerder, kijk je naar het verhaal zelf, dan draait dat om Martha, zij is de centrale figuur van het verhaal. Draait Rembrandt dat nu om door Maria tot de centrale figuur te maken? Nee, dat kan je toch ook weer niet zeggen, al tekent hij Maria wel veel scherper dan Martha. Jezus, anders en beter gezegd, de Heer zet hij in het midden. Wat hij op deze manier wil laten zien, is dat Maria dan op een lijn met hem mag staan, hij laat Martha niet los. Aan Jezus' houding te zien komt hij minder scherp uit de hoek dan uit het verhaal blijkt. Hij probeert haar op een vriendelijke manier duidelijk te maken dat Maria het beste deel heeft gekozen.

Ik rond af, en doe dat met de vraag of de schilders ook het punt treffen waar het in het dit kleine verhaaltje (Luc. 10,38-42) om gaat. Dan moet u weten, dat dit verhaal sinds de kerkvaders gezien werd als een verhaal over het actieve en het contemplatieve leven, waarbij Maria voor het contemplatieve en Martha voor het actieve leven staat. En je zou het

misschien niet verwachten maar in de protestantse traditie – vooral Calvijn – wordt er vooral de nadruk gelegd op het actieve leven. In die protestantse traditie had men het niet zo op met het contemplatieve leven zoals dat vooral in de kloosters gestalte kreeg. En dat is wat ook in de schilderkunst vaak naar voren komt. Alsof het om een tegenstelling zou gaan, een tegenstelling tussen het contemplatieve en het actieve leven, een tegenstelling tussen het horen (naar het evangelie) en het dienen. Toch is dat niet het punt van het verhaal, dunkt me. Dat zou ook raar zijn, als deze dienst, deze *diakonia*, in het Lucasevangelie (zie 22,26-27) als van groot belang wordt gezien.
Nee, de pointe van het verhaal is echt anders. Die ligt erin dat je zo ontzettend druk bezig kunt zijn met zorgen dat alles tot in de puntjes geregeld is, dat je geen oog meer hebt voor waar het echt om draait. Toch is de kritiek van Martha op Maria: 'Heer, trekt u zich er dan niets van aan, dat mijn zus mij alleen laat dienen? Zeg haar dan dat zij mee aanpakt', ons ook niet vreemd. Hoe gemakkelijk hebben ook wij niet kritiek op die ander wanneer die ander zich 'alleen maar' een spirituele consument betoont, maar niet mee aanpakt, als dat op bepaalde momenten in de kerk echt wel even nodig is?
Dat echte, waar het om draait, wordt hier getekend in de figuur van Maria die zich een echte leerlinge van hem betoont, met alle aandacht wat hij tegen haar wil zeggen. Dat lijkt me een belangrijke waarschuwing te zijn, ook voor ons, want hoe druk kunnen we niet bezig zijn in de kerk om alles zo goed te laten draaien, dat we het eigenlijke, dat waarom het draait in de kerk, vergeten: om tijd en ruimte te nemen om naar het evangelie te luisteren om zo te horen waar het in het leven echt om draait.

In de Naam van de Vader en de Zoon en de Heilige Geest. Amen.

Literatuur

Christus bei Maria und Martha, in: E. KIRSCHBAUM (Hg.), *Lexikon der christlichen Ikonographie.* Bd 3, Rome e.a., 1971, 210-211.

Christus bei Maria und Martha, in: G. SCHILLER (Hg), *Ikonographie der christlichen Kunst*. Bd 1, Güterloh 1981[3], 168.

H. BUIJS, 'Voorstellingen van Christus in het huis van Martha en Maria in het zestiende-eeuwse keukenstuk', *Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek* 40 (1989), 93-128.

G. CONSTABLE, *Three Studies in Medieval and Social Thought: The Interpretation of Martha and Mary – The Ideal of the Imitation of Christ – The Orders of Society*, Cambridge 1995, 1-141.

K.M. CRAIG, 'Pars Ergo Marthae Transit: Pieter Aertsen's 'Inverted' Paintings of "Christ in the House of Martha and Mary"', *Oud Holland* 97/1 (1983), 25-39.

J.A. EMMENS, 'Eins aber ist nötig': Zu Inhalt und Bedeutung von Markt- und Küchenstücken des 16. Jahrhunderts, in: J. BRUYN e.a. (red.), *Album Amicorum J.G. van Gelder*, Den Haag 1973, 91-103.

D. GRAF, '"Christ in the House of Mary and Martha": Observations concerning the Creation of an Altarpiece by Guglielmo Cortese', *Master Drawings* 10/4 (1972), 356-360, 393-406.

D. HAMMER-TUGENDHAT, 'Disturbances in the Art of the Early Modern Netherlands and the Formation of the Subject in Pieter Aertsen's "Christ at the House of Martha and Mary"', *American Imago* 57/4 (2000), 387-402.

M. KREUTZER, *Rembrandt und die Bibel: Radierungen, Zeichnungen, Kommentare*, Stuttgart 2003.

Z.Sz.M. KWAK, *'Proeft de kost en kauwste met uw' oogen'. Beeldtraditie, betekenis en functie van het Noordnederlandse keukentafereel (ca. 1590-1650),* Amsterdam 2014.

P.K.F. MOXEY, 'Erasmus and the Iconography of Pieter Aertsen's *Christ in the House of Martha and Mary* in the Boymans-van Beuningen Museum', *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes* 34 (1971), 335-336.

P.K.F. MOXEY, *Pieter Aertsen, Joachim Beuckelaer, and the Rising of Secular Painting in the Context of Reformation*, Chicago 1974.